

Рибенюк В. В.,

Донецький інститут залізничного транспорту

СУТНІСТЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглядаються особливості лексико-семантичних трансформацій, з'ясовуються фактори, які спричиняють їх появу, визначається вплив семантичного контексту на значення слова.

Ключові слова: адекватний переклад, міжмовна комунікація, лексична одиниця, перекладацькі трансформації, лексико-семантична трансформація, семантичне навантаження, лексико-семантичний варіант.

В статье рассматриваются особенности лексико-семантических трансформаций, выясняются факторы, вызывающие их появление, определяется влияние семантического контекста на значение слова.

Ключевые слова: адекватный перевод, межъязыковая коммуникация, лексическая единица, переводческие трансформации, лексико-семантическая трансформация, семантическая нагрузка, лексико-семантический вариант.

The article examines the features of lexical and semantic transformations, investigates the factors leading to their appearance, determines the effect of semantic context on word meaning.

Keywords: adequate translation, interlingual communication, lexical unit, translation transformations, lexical and semantic transformations, semantic meaning, lexical-semantic variant.

Серед численних складних проблем, які вивчає сучасне мовознавство, важливе місце займає дослідження лінгвістичних аспектів міжмовної діяльності, що називають “перекладом” або “перекладацькою діяльністю”. Необхідність перекладу зумовлена, насамперед, існуванням мовного різноманіття у сучасному світі, отже, переклад є найважливішою складовою системи міжнародної комунікації. Крім того, переклад – це складний багатогранний вид людської діяльності, процес, у якому відбувається не просто заміна однієї мови іншою, але й стикаються різні культури, особистості, склади мислення, літератури, епохи, рівні розвитку і традиції.

Базові теоретичні поняття перекладу включають адекватність перекладу й неминуче пов'язану з нею прагматичну адаптацію. Сутність адекватного перекладу розуміється по-різному: вона визначається як виконання аналогічної смислової та художньої функції (О. В. Федоров), як відповідність частинці дійсності (Я. І. Рецкер), як відповідність комунікативній ситуації (А. Д. Швейцер [8, с. 96]), як використання заміни і відповідностей (Т. Р. Левицька, А. М. Фітерман), як забезпечення необхідної повноти міжмовної комунікації (В. Н. Комісаров). Незважаючи на певні відмінності, практично всі автори концепцій дотримуються думки, що збереження змісту і форми оригіналу є невід'ємною рисою адекватного перекладу, при цьому передача змісту з урахуванням прагматичної настанови (мети комунікації) є пріоритетною і, за умови об'єктивної необхідності, може диктувати зміну форми оригінального тексту.

Метою роботи є дослідження критеріїв лексико-семантичних трансформацій (ЛСТ), які виникають під час перекладу текстів з англійської мови на українську і навпаки. Наукова новизна дослідження полягає у проведенні аналізу причин появи ЛСТ, які широко використовуються для досягнення адекватності та відповідності в процесі моделювання перекладу. Актуальність роботи зумовлена необхідністю з'ясувати теоретичні положення, які дозволяють розглянути особливості ЛСТ, а також їх вплив на процес перекладу. Предметом дослідження стали прикметники, іменники та дієслова (опрацьовано близько 3 000 лексичних одиниць (ЛО)).

Теоретичною основою дослідження слугували праці з перекладознавства вітчизняних (В. Н. Комісаров, А. Д. Швейцер, О. В. Федоров, Я. І. Рецкер, В. Г. Гак, Л. С. Бархударов, Л. К. Латишев) та зарубіжних дослідників (Ю. Найда [9], Дж. Кетфорд, О. Каде, Г. Егер). Вивчалися сучасні дослідження в області перекладацьких трансформацій, їх типи та принципи виділення домінантної трансформації (О. О. Карабанова), їх лексико-граматичні різновиди, зокрема трансформація номіналізації (К. А. Кузьміна) та вербалізації (О. В. Борисова [2]); розглядалися граматична категорія стану (С. Б. Фокін), суб'єктні трансформації (Н. О. Федотова) та ін., що відображають лінгвістичну специфіку перекладу як виду міжмовної комунікації, а також подають аналіз застосування теоретичних моделей перекладу.

Як підтверджують дослідження лінгвістів, процес перекладу не повинен ґрунтуватися лише на одній моделі. Поруч із граматичними трансформаціями, які з'являються під час семантичного аналізу вихідного тексту і побудові висловлювання, у перекладі застосовуються також методи лексико-синтаксичного перефразування, семантичні перетворення, а у ряді випадків одноетапний процес знаходження прямих відповідників, при чому вибір оптимального способу аналізу вихідного тексту і побудова варіанту його перекладу залежить від умов міжмовної комунікації. Я. І. Рецкер під лексичними трансформаціями розуміє “... прийоми логічного мислення, за допомогою яких ми розкриваємо значення іншомовного слова в контексті і знаходимо йому ... відповідне, яке не збігається із словником” у рідній мові [7, с. 38]. Найпоширенішими є сім типів трансформацій: 1) диференціація значення; 2) конкретизація значення; 3) генералізація значення; 4) змістовний розвиток значення; 5) антонімічний переклад; 6) цілісне перетворення; 7) компенсація втрат у процесі перекладу.

Невідповідність у структурі різних мов породжує труднощі, пов'язані із збереженням та передачею значень слів під час їх перекладу на іншу мову. Слово як ЛО є частиною лексичної системи мови, при чому семантичне навантаження слова унікальне для кожної конкретної мови, а тому може не збігатися з лексичними системами іноземної мови і мови перекладу. Таким чином, найбільш вагомими постають лексичні трансформації, які можна визначити як “відхилення від словникових відповідників” [5, с. 180]. У випадку виявлення такого відхилення при перекладі будь-якого слова або словосполучення з англійської мови на українську подана ЛО замінюється у мові перекладу іншою, яка передає дещо інше значення порівняно з тим, яке має слово оригіналу, тобто відбувається ЛСТ. Її суть полягає у заміні окремих ЛО однієї мови іншими (які часто не є словниковими еквівалентами) лексичними елементами мови перекладу [3, с. 84].

Будь-яке слово є частиною лексичної системи мови, її складовим елементом. Цим пояснюється своєрідність семантичної структури слів у різних мовах. Крім того, відповідні семантичні одиниці в різних мовах можуть мати різну значимість, тобто займати різне місце у системі мови. З точки зору В. Н. Комісарова, "... специфіка перекладу, яка відрізняє його від всіх інших видів мовного посередництва, полягає у тому, що він призначається для повноправної заміни оригіналу і що рецептори перекладу вважають його повністю тотожним вихідному тексту" [4, с. 116].

Необхідною і важливою умовою еквівалентності перекладу повинне бути збереження мети комунікації. Для досягнення цієї мети перекладачеві необхідно здійснювати формальні перетворення, які в перекладознавстві називаються "лексичними трансформаціями". Існує багато факторів, що спричиняють появу ЛСТ, найголовніші з них це: 1) наявність різноманітних ознак предмета, явища, поняття; 2) відмінність у смисловому обсязі слова; 3) характер семантичного контексту і особливості сполучуваності слова.

Необхідність використання ЛСТ спричиняється наявністю різних відтінків ознак предмета, явища чи поняття та виокремлення одного із них залежно від мети висловлювання. Як правило, таке значення засноване на специфіці національної культури певного народу, тому під час перекладу слова українською мовою виникають труднощі. Наприклад, говорячи про графік, що подає відомості про час, місце та послідовність здійснення якого-небудь заходу (рух поїздів, проведення занять) англійці використовують слово *time-table* (час + таблиця), тоді як українське слово *розклад* пов'язане з процесом розподілу на складові елементи (день, час, об'єкт) – *розкладати* (на полицях). Аналогічно: анатомічний термін *shoulder-blade* (лопатка) утворюється зі слів *плече* + *лопачь* (гвинта, весла), а в українській мові слово асоціюється з предметом, схожим на цю кістку; *pineapple* (сосна + яблуко = схожий на шишку сосни) – *ананас* (запозичене з португальської мови); *bullfinch* (бик, буйвол + загальна назва співочих птахів) – *снігур* (значення пов'язане зі снігом, зимою); *feather-grass* (пір'їна + трава) – *ковила* (дикий злак, трава, яку коливає вітер); *threshing barn* (молотити + комора) – *клуня*; *daughter-in-law* (дружина сина), *sister-in-law* (дружина брата) – *невістка* тощо. Таким чином, найуживаніші лексико-семантичні групи складають вузькоспеціальні терміни, слова-архаїзми та історизми.

ЛСТ виникають і на основі відмінностей у смисловому обсязі слова, оскільки немає абсолютно однакових слів в іноземній мові та мові перекладу, найчастіше збігається один ЛСВ таких слів, їх основне значення. Це зумовлюється різним функційним навантаженням слова, відмінністю у вживанні, різними можливостями сполучуваності тощо. У значеннях слова у різних мовах часто виокремлюються різні ознаки одного й того ж явища або поняття, у яких відображене сприйняття світу, притаманне певній мові (носіям мови), що створює певні труднощі під час перекладу. Наприклад, англійське слово *glasses* (*окуляри*) пов'язане з матеріалом, з якого виготовляється предмет (*glass* – *скло*), а в українській виявляється його функція, призначення (*окуляри* – *для очей*). Так само: *iron* – *праска*; *steel* – *меч, шпала*; *copper* – *монета, казан*; *cotton* – *нитка*; *silver* – *гроші*; *pewter* – *оловяний посуд* тощо. Незалежно від ознаки, обраної за основу, у кожній мові досягається точна і найбільш прийнятна передача змісту предметів, явищ та понять.

До слів, що мають різний обсяг значення в англійській та українській мові належить група, яка охоплює інтернаціональні слова, багатозначні прикметники та іменники, дієслова сприйняття, відчуття та розумової діяльності, а також дієслова, які включають дієслова руху, життєдіяльності, статичні, емоційні, на позначення природних явищ тощо.

Аналізуючи семантичну структуру прикметника *fair*, стає зрозумілим, що слово багатозначне і може означати широкий спектр понять: форму, характеристику, фізичні відчуття, явища, зовнішній вигляд і, таким чином, охоплює характеристики природних явищ, людини (риси характеру, фізичні та психологічні особливості). Кожна сфера його вживання відповідає певному його значенню, проте кожному із значень, у свою чергу, відповідає два чи більше українських. Це говорить про те, що кожен ЛСВ не охоплюється одним українським словом, оскільки в ньому присутні дві чи кілька сем, які передаються двома чи кількома українськими відповідниками. Так, перше значення слова *fair* – *чесний, справедливий, законний* (про людину, справи); друге – *білявий, світлий* (про волосся, обличчя); третє – *посередній* (про якість); четверте – *значний* (про обсяг, розмір); п'яте – *сприятливий, хороший* (про погоду, ситуацію); шосте – *чистий, незаплямований* (про репутацію); сьоме – *прекрасний, красивий* (про людину); восьме – *ввічливий, чемний* (про характер) [6, с. 257]. Майже у кожному випадку для слова *fair* в українській мові подаються різні відповідники залежно від іменника, який воно означає. Це підтверджує дуже широкий обсяг кожного ЛСВ слова.

Таким чином, слова з різним обсягом значення в англійській та українській мовах складають численну групу. Дослідження показали, що семантична структура слів двох мов переважно збігається лише у термінах, при цьому слова однозначні в одній мові можуть мати кілька значень в іншій. Одне із значень слова *клітка* в українській мові – це коробка, приміщення зі стінками з поставлених з проміжками прутів для птахів та тварин. В англійській мові ця ЛО змінює набір лексем залежно від її призначення, так, клітка для звірів та птахів – це *cage*, для домашньої птиці – *coop*, для кроликів – *hutch*, для сокола – *tew*. Пор.: *кінь* – *horse* – *dobbin* (*ломовий*), *drafter* (*робочий*); *марка* – *stamp* (*поштова*), *mark* (*клеймо*), *grade* (*ратунок, якість*). Крім того, значення слів можуть не збігатися за своєю компонентною структурою (за своїми семантичними компонентами). В обох мовах наявні слова з двома або більше семами, значення яких відповідно передається словниками двома чи більше словами: *дратва* – *waxes thread*; *омшаник* (*зимівник*) – *place for housing bees in winter*; *oran* – *thick woolen cloth*; *dinette* – *невелика їдальня*; *хупт* – *церковний гімн*; *fingerpost* – *вказівний стовп на дорозі*; *pusher* – *маневровий паротяг*; *tartan* – *картата вовняна матерія*. Тому семантична структура слова передбачає можливість його контекстуального вживання, а переклад контекстуального значення є нелегкою проблемою.

Під час перекладу контекстуальне оточення допомагає зробити вибір відповідного значення слова. Контекстуальне й оказіональне значення слова є результатом семантичної сполучуваності слів. Характер семантичного контексту впливає на контекстуальне значення слова, а ймовірність вживання слова в тому чи іншому контексті

залежить від його семантичної структури. Навіть найбільш непередбачуваний варіант перекладу при більш глибокому розгляді виявляється не випадковим, а зумовленим семантичною структурою слова. Найбільш яскраві приклади розкриття сутності явищ через контекстуальне вживання слів можна зустріти у творах відомих поетів і прозаїків. Потенційне значення слова – це продукт неповторної унікальності мови, у якому діють парадигматичні та семантичні зв'язки, що розкривають лексичний потенціал кожного слова. Оскільки семантична структура різних мов має суттєві відмінності, переклад контекстуальних значень будується на можливості або неприпустимості того чи іншого слововживання у мові перекладу: *Her eyes filled with tears and her voice broke* (S. Maugham). – *Її очі наповнилися сльозами і голос затремтів* (Н. Кролик). Переклад слова *broke* (*break*), що має словникове значення *ламати(ся), переривати, порушувати, розривати (стосунки), послабити, погіршуватися (про здоров'я), розсіюватися, дресирувати, розмінювати (гроші), повідомляти (новину), прокладати (шлях)* та інші вузькоспеціальні значення [6, с. 82] пояснюється його семантичним оточенням, у якому контекстуальне значення “*затремтів*” найбільш точно передає змальовану ситуацію. І хоча таке значення відсутнє в словниковій статті, воно визначається парадигматичним значенням слова, тому зумовленість лексичних трансформацій розходженням у сполучуваності слів у різних мовах є третьою основною причиною.

Сполучуваність слів зазвичай розуміють як ступінь сумісності понять, які виражаються за допомогою даних слів і які вступають у характерні для даної мови зв'язки. Сполучуваність слова прямо пропорційна його семантичному обсягу, який дозволяє слову вибудовувати різні зв'язки з іншими ЛО, а значить, надає перекладачеві більше можливостей для пошуку відповідних варіантів перекладу.

Будь-яка мова має власні норми сполучуваності, які, як правило, не збігаються з відповідними нормами інших мов унаслідок їх історичної, географічної та культурної зумовленості: *early life* – *юність (юні роки)*, *ill health* – *слабке здоров'я*, *bosom of a family* – *коло сім'ї*, *solid colour* – *рівний колір*, *full point* – *крапка тощо*, напр.: *Burdon had just arrived in Paris. He was a surgeon ...* (S. Maugham) – *Бардон щойно з'явився у Парижі. Він служив хірургом ...* (Н. Кролик).

Становлення і розвиток лексичної системи мови призводить до формування типових для мови способів слововживання, пов'язаних з характерним для даної культури сприйняттям навколишнього світу. В результаті народжуються специфічні словосполучення, мовні формули і кліше, що відповідають нормам мови і зрозумілі її носіям. Можна навести безліч прикладів таких сполучень, які відрізняються повнотою і не допускають заміни існуючих або впровадження нових компонентів, на відміну від фразеологізмів. Окрему групу традиційних поєднань складають різні кліше, що містять у собі елементи розпорядження, вимоги або мають більш широкий зміст. При перекладі вони замінюються поєднаннями, адекватними мові перекладу: *kid around* – *жартувати*, *a meeting of minds* – *повна згода*, *religious about* – *вимогливий*, *a lame duck* – *невдаха*, *beyond one's depth* – *не під силу*, *come to mind* – *пригадати* [1] тощо, напр.: *The mountaineer was dancing with death when he tried to conquer the highest peak in the world* – *Альпініст ризикував, коли він намагався подолати найвищу гору у світі*.

Отже, контекстуальне значення слова багато в чому залежить від характеру семантичного контексту, від семантики поєднань з ним слів. Оказіональне значення слова, що несподівано виникає в контексті, не є довільним – воно потенційно закладене в семантичній структурі даного слова. У контекстуальному вживанні слова в поезії чи художній прозі часто виявляється глибоке проникнення автора в його семантичну структуру. Адаже слову властиві як парадигматичні, так і семантичні зв'язки, і лексичний потенціал слова можна розкрити в обох випадках. Але виявлення цих потенційних значень тісно пов'язане із своєрідністю лексико-семантичного аспекту кожної мови, з чого випливають і труднощі передачі контекстуального значення слів у перекладі: що можливо в одній мові, неможливо в іншій через відмінності в їх семантичній структурі та в їх вживанні. Таким чином, міжмовна комунікація залежить від осягнення мовної і комунікативної компетенції перекладача, від його вміння правильно дібрати той чи інший варіант перекладу, вдаючись при цьому до різних лексичних трансформацій. Матеріали дослідження можуть використовуватися для подальшого поглибленого вивчення лексико-семантичних трансформацій, для розробки спецкурсів (лекцій, семінарів) з теорії та практики перекладу. У перспективі на лексико-семантичному рівні важливо розглянути фахову лексику окремих галузей науки та техніки (машинобудівельну, залізничну тощо), що дозволить вийти на досконаліший рівень наукового перекладу, збагативши його конкретнішими ідеями.

Література:

1. Английский язык онлайн [Електронный ресурс] : Режим доступа : <http://native-english.ru>.
2. Борисова О. В. Трансформація вербалізації в англо-українському перекладі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.16 “Перекладознавство”/ О. В. Борисова. – К., 2005. – 20 с.
3. Карабанова О. О. Переводческие трансформации как понятие и явление : дисс. на соискание науч. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание”/ О. О. Карабанова. – М., 2000. – 166 с.
4. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение : курс лекций [учебное пособие]. – М. : ЭТС, 1999. – 192 с. – Библиограф. : С. 192.
5. Латышев Л. К. Курс перевода: Эквивалентность перевода и способы ее достижения. – М. : Международные отношения, 1981 – 248 с.
6. Новый англо-русский словарь. Издание 4-е, стереотипное. – М. : Изд-во “Русский язык”, 1997. – 880 с.
7. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М. : Международные отношения – 1974. – 216 с.
8. Швейцер А. Д. Теория перевода : статус, проблемы, аспекты : [учебник] – М. : Наука, 1988. – 215 с. – ISBN-5-02-010882-0. – Библиограф. : С. 208-212.
9. Nida E. A., Taber C. R. The Theory and Practice of Translation / First Edition : Published by Brill Academic Publishers, 2003. – 218 p.